

„A SZABADSÁG TERE”

Bojtár Endre: Bevezetés a baltisztikába
Osiris, 1997. 316 oldal, 1280 Ft

Bojtár Endre tizenhat évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötetéről (EGY KELET-EUROPÉER AZ IRODALOMELMÉLETBEN, Szépirodalmi, 1983) ezt írtam: „Bojtár Endre olyan elméletíró, aki az irodalmi mű értékével foglalkozik. Olyan irodalomtudós, aki Kelet-Európával foglalkozik. Eme tevékenységét paradox jelenségnek tartja. De mi ez a látszólagos képtelenség? Nem más, mint az az ellentét, amely foglalatosságának tárgyai, Kelet-Európa és az érték között feszül.” Vajon elmondható-e ugyanez A BALTI KULTÚRA A RÉGISÉGBEN alcímet viselő új monográfiáról is? Úgy látom, hogy most is megállnák a helyüket ezek a szavak, amennyiben az „irodalmi mű” helyére „történelmi tény” írnék, s a szerzőt ezúttal történésznek nevezném. Bojtár érdeklődésének homlokterében ma is a kelet-európai kultúra értékproblémái állanak, ám a hangsúly ezúttal az irodalomról a történelemre helyeződik át.

Bojtár Endre új könyve a balti népek kultúrtörténetével foglalkozik. A mű ezen belül nagy teret szentel az őstörténet témakörének. Vajon miért kezd történelemmel, azon belül is az őstörténet kérdéseivel foglalkozni egy – eddig úgy tudtuk – a legújabb kor kelet-európai irodalmára és az irodalomelméletre „specializálódott” kutató? Erre a kérdésre talán csak maga a szerző tudna kielégítő választ adni, ha ugyan van válasz, ha nem az a válasz, hogy „csak, mert úri kedve úgy kívánta” – s talán ez nem is áll távol az igazságtól. A „valóságosság és kitaláltság állapotából” sejtelmesen kibontakozó balti kultúra felfedezése ugyanis Bojtár számára önérték: boldogság, öröm. S persze csak megszorítással nevezhető újdonságnak ez a monográfia Bojtár több évtizedes életművén belül, mely – a balti történelemről szóló két könyvvel, tanulmányok, antológiák és műfordítások sokaságával – a kelet-európai népek kultúrájának, irodalmának rendszeres, szinte elhivatott közvetítője, szolgálata. A kötet – noha több és más, mint egy szokványos kézikönyv – a baltisztika univerzális tankönyve. Rendszeres ismereteket tartalmaz a földrajzi viszonyoktól az őstörténeten át a balti nyel-

vek és népek leírásán keresztül egészen az irodalom- és vallástörténet tényeiig. Bárki, aki a jövőben ezzel a tudományszakkal kíván majd foglalkozni, ezzel a művel kell, hogy kezdje tanulmányait. Arra is gondolhatunk persze, hogy a társadalmi kérdések iránt mindig is érzékeny szerző azért foglalkozik immár csaknem harminc éve a balti népekkel, mert történelmükből a „kelet-európai kisépkekre”, köztük Magyarországra vonatkozó általános érvényű következtetéseket szeretne levonni – ahogy könyvének egyik kritikusa megfogalmazta: „a baltiak mi vagyunk”. Ez is egy lehetséges válasz, a kötet valóban bővelkedik az ilyen konklúziókban. Ha a kontinuitást keressük a régebbi Bojtár-tanulmányok és az új monográfia között, azt is megel lehetjük: „az irodalmat nem lehet egyszerűen kiemelni a történelemből, elkülöníteni annak összes többi elemétől, s aztán úgy vizsgálni, mint tükrözőt és tükrözőtet, hiszen a könyvek cselekvő részesei a történelemnek, visszahatnak az őket szülő életre”, vagyis: „Mutasd meg irodalomtörténeted, megmondom, milyen a történelmed” – írta 1967-ben AZ IRODALOMTUDOMÁNY ÚJABB FELADATAIRÓL szóló tanulmányában. Az irodalom folytonos átalakulását élletté, azaz történelemmé – Esterházy Péter szavaival szólva – „az irodalom gépezetének” nevezte akkor Bojtár.

A korszakhatárok közé nehezen beszorítható balti „régiség” (a szó az angol *antiquity*, illetve a német *Altertum* jelentéstartalmát fedi) történetét tudományelméleti igénnyel összegző monográfia – mely Magyarországon teljességgel újdonságnak számít – voltaképp most is ugyanennek a „gépezetnek” a működését tanulmányozza, csakhogy a mozgás ezúttal ellenkező irányú. Itt az a kérdés, hogy vajon kiemelhető-e a történelem az irodalomból? Rendelkezünk-e olyan pozitív történelmi ismeretekkel, amelyek függetleníthetők az őket közvetítő-hagyományozó-értelmező írott forrásoktól? Eljuthatunk-e „magához” a múlthoz, avagy csupán a múltgyártás merőben irodalmi folyamatait ismerhetjük meg? Ezek a kérdések mindenütt és mindenkor, de különösen az őstörténet tanulmányozása során megkerülhetetlenek. Végigkövetve az őshazaelméletek, genealógiák és mitológiai rendszerek végtelenbe nyúló fonalát, Bojtár Endre határozottan szkeptikus

álláspontra helyezkedik. Nézeteit legtömörebben egy Komoróczy Gézától vett idézetével tudnám jellemezni: „Az őstörténet nem ténykérdés, nem igazság..., hanem... elhatározás dolga. Minden nemzet olyan őstörténetet ír vagy választ magának, amilyent akar.”

A könyv radikális szkepticizmusa, a források és a szakirodalom kíméletlen kritikája megdöbbenést és csalódást okozhat annak, aki precizen pozitív, praktikus célokra használható és megtanulandó *Einführung*ra számít. Efféle kőkemény történeti alapigazságokból – a nyelvtörténet és a csekély számú hiteles, írott forrás vitathatatlan tényeit leszámítva – „alig valamit” raktározhat el magának az olvasó. A szerző felfogása szerint minden egyéb, amit erről az „alig valamiről” vagy éppen „semmiről” gondoltak vagy írtak – és ez felmérhetetlen szó- és papírtömeget jelent – javarészt múltgyártás, történelemhamisítás, „az igazság átfestése költészetté”. Igazság és költészet, tudomány és koholmány ilyenén keveredését az angolszász „újkritika” terminológiájával élve: *fallacy*nek, vagyis tudományos csúsztatásnak nevezi a könyv. Kitűnő az a betétféjezet, mely ötletek sokaságával dolgozza fel a Baltikum titokzatos kincsének, a borostyánkőnek a történetét, bevallottan azért, mert a kő eredetéről, elterjedéséről, a borostyánkőkereskedelem útvonalairól vallott „tudományos” nézetek telítve vannak a baltisztika egészére nézve jellemző nacionalista vagy tudományos elfogultságokkal, *fallacy*-kkal. Semmi okunk sincs feltételezni például, hogy a régiségben létezett volna a borostyánkővet feldolgozó ékszeripar a Baltikumban. A leletek hiányát a helyi történetírás mégis azal magyarázza, hogy a „finomabb nemzeteknek” nem tetszettek a balti ékszerek.

A mű jelentős hányadát a téveszmék felfedése, leleplezése, fanyarul szellemes kifigurázása teszi ki. Belső logikája a *fallacy* feltárlásának logikája, igazi mondanója csak ezen a – nem épp könnyen járható – síkon közelíthető meg. Am aki szereti a szellemi kihívásokat és a gondolatok előítélet-mentes ütköztetését, az sok kedvére válót találhat Bojtár kötetében. Felfokozott problémaérzékenység és kimeríthetetlen problémagazdagosság jellemzi a kötetet, ez egyik legfőbb erénye – ugyanez egyszersmind jócskán megnehezíti

a mű megértését, befogadhatóságát. Az olvasónak komoly munkájába kerül, ha el kíván igazodni a helyes, az elfogadható és az elfogadhatatlan elméleti konstrukciók szövevényében, melyek nem mindig válnak el egymástól világosan. Vannak fejezetek a könyvben, amelyek – kézikönyv esetében meglepő módon – egyáltalán nem tartalmazznak „pozitív” információkat, kizárólag kritikai észrevételeket.

Ha tehát „ismertetni” kívánjuk a monográfiát, érdemes megkísérelni a lehetetlent, s kiemelni a balti népek régiségtörténetét hitelesen reprezentáló „alig valamit” a különböző korokból származó, különféle szintű és tartalmú *fallacy*k tengeréből.

A „baltinak” nevezhető tudatformák közül (nyelv, folklór, mitológia) Bojtár kizárólag a nyelvnek tulajdonít objektivitást és folyamatosságot. Ebből következik, hogy számára a nyelvtörténet az az őstörténeti segédtudomány, melynek segítségével „felgombolyíthatóvá” válik az idő. Bojtár az összehasonlító indoeurópai nyelvészet, ezen belül a balti nyelvek kutatásához elengedhetetlenül fontos szlavisztika átfogó ismeretében közelít a balti ősnyelv témájához. Kétségbevonhatatlan tény, hogy az indoeurópai nyelvek családjába tartozó, ma beszélt lett és litván nyelv, valamint a kihalt, de írásos forrásokból (részben, 2300 szó erejéig) ismert (ó)porosz nyelv egy közös (kb. i. e. 2000–500 között létezett) ősbalti nyelvből vált ki. A balti nyelvek kutatását és megtanulását a múlt század elejétől fogva csaknem minden indoeuropeista kötelességének érezte. E nyelvek archaikus volta korán általánosan elfogadott tétellé lett. A XVII–XVIII. század óta szokássá vált a (letnél „indoeurópaibb”) litván nyelv összehasonlítása a szanszkrittal és a göröggel. A balti nyelvek archaikus jellege meglehetősen biztonságosan megmagyarázható. Általános nyelvtörténeti (és történeti) szabály, hogy a változások a centrumban zajlanak, s a peremvidékek őrzik az archaizmusokat. Valószínű, hogy a baltiak ősei a Kelet-Ázsiában vagy Délkelet-Európában elterülő indoeurópai nyelvterület északi peremén helyezkedtek el, s egyre északabbra húzóva kikerültek a nyelvi hatások vonzásköréből, s így őrizhették meg az indoeurópai ősnyelvet.

A nyelvtörténet módszereivel ellentmondásmentesen leírható a balti ősnyelv szétválása előbb egy nyugatbalti ágra (i. e. V. század körül): ők voltak a porosz és a pusztán említésekben ismert jatving, galind, kurs és skalv nyelveket beszélő népek ősei. A keletbalti ágon (a litvánok, lettek és a lettektől talán csak nyelvjárásnyira különböző latgalok ősei között) mintegy ezer évvel később, az V–VII. században kezdődött meg a polarizáció. Ekkor, a szlávok nyomására, ők is nyugat felé kezdtek vándorolni, s elfoglalva mai lakóhelyüket a Balti-tenger partján, ismét közel kerültek a nyugatbalti törzsekhez, akiktől ezer évvel korábban különváltak. Nagyjából ennyi az, ami a balti népek történelem előtti ősmúltjáról biztonsággal állítható.

Nyelvtörténeti módszerekkel könnyen szétválaszthatók a balti nyelvek történeti rétegei. A szókincs történeti vizsgálata, a nyelvészeti paleontológia is sok érvényes megállapítást tehet, de csak addig, amíg a nyelveket nem próbálja etnikai csoportokkal és régészeti kultúrákkal azonosítani. Ördögi körbe jut, aki az ellenkezőjével próbálkozik. J. Untermann megvilágító erejű nyelvelméleti tanulmányával szólva a történelem előtti időkben „*magán a nyelvtudományon kívül nincs olyan tudományág, amely nyelveket népcsoportokkal azonosítani tudna. Amely viszont csak azt képes megállapítani, hogy valami történt; arról azonban semmit nem tud mondani, hogy mi történt*”. Bojtár szigorúan kritikus álláspontja is hasonlóan körvonalazható: minden olyan kísérlet, amely összekapcsolja a nyelv történetének és a népek társadalmi-történelmi valóságának a síkjait, eleve kudarca iránt, de legalábbis a *fallacy* gyanújának árnyéka vetül rá.

Ennek ellenére (vagy éppen ezért) alig akad olyan kutató, Bojtár sem jelent kivételt, aki megtartóztatja magát attól, hogy valami módon összefüggést keressen-találjon a történeti paradigmák (nyelvek, etnikumok, régészeti kultúrák stb.) között – hiszen talán elmondható, hogy mind a helyes, mind a helytelen történelmi felismerések a valóság-síkok egymásba fordítása révén jönnek létre. Schliemann egyik kezében Homérosszal, másik kezében a régészásával találta meg Tróját – ha ugyan valóban Trója az, amit megtalált. Ha jó okát látja – s ez itt a döntő, a jó ok –,

akkor Bojtár Endre is belebocsátkozik a különböző, öntörvényűnek mondott tudatformák összehasonlításába és egymásba fordításába. Kritikus hevílete persze önmagát sem kíméli, s gyakran nevezi saját eszmefuttatását „*puszta fantáziálgatásnak*”. Olyan ellentmondás ez, amely feloldhatatlannak látszik. Milyen kritériumok alapján engedhető meg mégiscsak a tudatformák egymásba csúsztatása? S milyen ismérvek alapján tekinthetők bizonyítottak az ily módon levont következtetések? Bojtár e téren ugyancsak szkeptikus, mégis fel-felcsillant egy-egy elméleti, illetve gyakorlati reménysugarat. A történettudomány „vezérlő csillaga”, legfőbb értéke – szerinte – az igazság igénye; R. Wittram szavaival szólva: az az elv, amely „*tüllép az egyszerű faktográfián, nem merül ki tények és tényálladékok valóságának bizonyításában, hanem a jelentés kategóriáját is magába foglalja, és az ehhez mért értékelést tekinti céljának*”. Jó volna persze tudni, hogyan is kell ezt csinálni. Erre, úgy tűnik, nincs igazi recept. Mindössze annyit mond a szerző, hogy a tudatformák elfogadható (?) egymásba csúsztatása *legyen* körültekintő, és *ne legyen* mechanikus vagy reflektálatlan.

Bojtár a nyelvtörténet és a régészet tényeinek óvatos egymáshoz illesztésével igyekszik megoldást találni a baltiak legősibb őstörténetének kérdéseire, vagyis a balti népek eredetének problémájára. A könyvben külön fejezet foglalkozik a balti őstörténet vonatkozásában alapvetőnek számító „venet(d)-kérdés”-sel. A magyarországi szlávok, a vendek nevében, valamint Velence városának nevében (Venezia–Venedig) is egy ismeretlen eredetű nagy ókori nép, a venetek emléke él tovább. De nemcsak itt, hanem a porosz, a litván és a lett tengerparton is számos helynév utal rájuk (északon venedeknek nevezték őket). Sok nyelvész és történész megpróbálta már értelmezni az Adriai-tengertől a Viszturna torkolatáig kimutatható venetek-venedek származására és vándorlására vonatkozó adatokat. Bojtár többek között az óeurópai (vagyis őszindoeurópai) vízi nevek (hidronímiák) nyelvtörténeti elemzésére kidolgozott módszereket alkalmazva arra az eredményre jut, hogy a venetek-venedek Európa indoeurópaiakat megelőző őslakosságához tartoztak

(nagyon kevés ilyen, a baszkhoz hasonló nép és nyelv maradt fenn), nem indoeurópai nyelven beszéltek, s a Balkán felől szóródtak szét nyugaton és keleten. Az Elba és az Odera közötti területen ugyanis jókora lyuk található az óeurópai vízi nevek térképén: joggal tehető fel, hogy ezek a nevek nem indoeurópaiak, tehát venet-venedek.

Nyelv és etnikum összefüggése sohasem lehet teljesen egyértelmű, noha kétségbevonhatatlanul létezik ilyen összefüggés. A venedek előbb-utóbb mindenütt elvesztették nyelvüket, csak nevüket hagyták a bronzkor kezdetén helyükbe lépő, fejlettebb kultúrájú indoeurópai törzsekre. Északon, a Balti-tenger partján, ahol sokáig egyedül ők éltek, csak az I. évezred végén változtatták nyelvüket baltira, s önálló etnikumként egészen a XIII. századig fennmaradhattak, illetve részt vehettek a balti, a szláv, a germán és a finn törzsek kialakulásában. Hogyan? A venet-venet „örökség” problémája a könyv vallástörténeti fejezeteiben visszatér: Bojtár ott megkockáztat egy „bizonyíthatatlan” következtetést. Összefüggést keres és talál a lett folklórban igen népszerű „anyak” (az orosz Haza-anyácskához hasonló irodalmi formulák ezek: Mezőanya, Erdőanya stb.) és az „istenek anyját tisztelő” anyajogú venet nép kulturális hagyománya között, s mindezt még kapcsolatba hozza a Livóniát „Mária országa”-ként számon tartó tradícióval.

Óhatatlanul felmerül a kérdés az olvasóban: nem Maria Gimbutas régészprofesszor megtagadott szelleme kísért itt? (A szerző egykor személyesen ismerte az 1994-ben elhunyt amerikai tudóst, aki mély benyomást tett rá.) A „venet(d)-kérdés” újszerű megoldási javaslata alighanem válaszként is felfogható Gimbutas inspiratív, ám Bojtár szerint részleteiben is hibás „kurgánelméletére”. A „feminista régészetet” művelő Gimbutas a (szerinte indoeurópai) kurgánok, azaz halomsírok, illetve a (szerinte nem indoeurópai) nőszobrocskák (idolok) és más leletcsoportok értelmezése alapján vázolta fel az indoeurópai és nem indoeurópai népek történelem előtti találkozását, a nemi szerepek drámai változását, patriarchátus és matriarchátus összeütközését – beillesztve ebbe a képbe a balti őstörténetet is. A litván száрма-

zású régész-archeológiát, nyelvészetet, vallástörténetet nagy intuícióval egymásba kavaró óeurópai történelmi tablója, mint a legkülönbözőbb *fallacy* mintapéldája, külön fejezetet kap Bojtár monográfiájában.

Ahogy a nyelvészeti tények megvilágítják a történelem előtti korok bizonyos eseményeit, úgy az írás és az írásbeliség az, amely a történelemnek valódi objektivitást, „folyamatos kontextust” kölcsönöz. A história felosztását „történelem előtti” és „történelmi” korokra a hegeli filozófiából meríti Bojtár. Erre vonatkozik Karl Jaspers egyik mondása is, miszerint az ember az írás révén „szabadult meg a pusztá jelen idétől”. Néha úgy tűnik, mintha a szerző túlértékelné az írásbeliség történelmi jelentőségét. Talán persze csak a történelmi forráscsoportok különbözőségét hangsúlyozza, jól tudja, hogy az írásos források objektivitása sokszor igencsak korlátozott: többet árulnak el szerzőjükéről, a szerzetés körülményeiről és indokairól, mint tárgyukról, a balti történelemről: az esetek többségében elfogultak, egyoldalúak, pontatlanok vagy hibásak. Ráadásul: „ha megkaparjuk, akkor szinte minden mondat mögött irodalmi mintát találunk” – mondja. Mégis e szubjektív beszámolók sorozata viszonylag könnyen alakítható objektív történelemmé – mivel az állítások többnyire ellenőrizhetők.

De vajon az írások valóságosága egyben a népek és kultúrák valóságát jelenti-e? Ez a kötet történelmi tárgyú fejezeteinek fő kérdése. A könyv természetesen összegyűjti, elemzi és értékeli mindazokat a primer írott forrásokat, amelyek a balti népek történetére és kultúrájára vonatkoznak, és kimerítő beszámolót nyújt a balti népek történelméről. Az első, kétségtelenül a baltiakról szóló beszámolók az i. sz. IX. századból valók, de Bojtár számba veszi azokat az ókori és kora középkori feljegyzéseket is, amelyek *feltehetőleg* a baltiakra, illetve a „baltikumi erőtér” nem balti nyelvű népeire vonatkoznak. A könyv középső fejezetei voltaképpen a balti történelemről szóló hiteles beszámolók forráskritikai elemzését tartalmazzák. Ezek a könyv leginkább „problémamentes” – vagyis kritikamentes – részei. Bojtár higgadt, a forrásokhoz szorosan tapadó eseménytörténetet ismertet, a teljesség igényével dolgozva fel a porosz, a lett és a lit-

ván történelemre vonatkozó szakirodalmat. De vajon kikerekedik-e mindebből valamiféle „saját” balti történelem? A legjelentősebb „balti” történetírók németek (például Duisburgi Péter, Livóniai Henrik), lengyelek (például Długosz) és oroszok voltak. Kérdés, hogy miféle valódiságot kölcsönöznek ők a balti történelemnek. Az őslakos poroszokat kiszorító-asszimiláló Német Lovagrend, a lett *Undeutsch* (nem német) lakosság egészét paraszti sorban tartó (szintén német) Livóniai Lovagrend és az óriási területű, nagy hatalmú, ám gyorsan ellengyelesedő Litván Nagyfejedelemség története mennyiben nevezhető balti történelemnek? A Balti-tengertől az Azovi-tengerig terjedő, zömében keleti szlávok lakta, óriási középkori litván államalakulat – ahol sohasem jött létre saját nyelvű írásbeliség – mily mértékben volt a litvánok országa? És kik karolták fel elsőként a lett irodalmi nyelvet, a „livóniai parasztnyelvet”? Természetesen a németek, többek között a herrnhuti pietista közösséghez tartozó lutheránus papok. A lett irodalmi kultúra kialakítása és fejlesztése ezen a vidéken már korábban is a német reformáció stratégiájának részét képezte. S hol indult útjára a litván irodalom, s ami ezzel szinte egyet jelent: a litván „saját tudat”, a nemzeti önazonosság? Német területen, a Poroszországhoz tartozó, alig megyényi nagyságú Kis-Litvániában. A litván irodalmi nyelvet is német protestáns igények szerint, katolikus- és lengyelelles célzattal fejlesztették a Nemunas folyó jobb partján elterülő tájon. Itt élt és alkotott K. Donelaitis (1714–1780), a litván irodalom megteremtője, a világirodalmi jelentőségű ÉVSZAKOK ciklus költője – maga is porosz lutheránus pap. A litvánok túlnyomó többsége azonban lengyel területen élt, ahol litván nemzeti irodalmat létrehozni sokáig képtelenség, szinte hazaárulás lett volna: a litván-ság ott, a *Rzeczpospolita* részeként nem a saját történelmi drámájának, hanem a lengyel tragédiának vált szereplőjévé. Mindez már a kötet zárókérdései felé mutat: vajon mi számít „sajátnak” és mi „idegennek” a történelemben? A népek és nemzetek legsajátabbnak hitt hagyományai vajon nem idegen eredetűek-e?

„Milyen volt a lett történelem? – kérdezi Bojtár –, először keleti szláv, aztán német, majd len-

gyel, svéd, orosz s a végén egy kicsit lett.” S milyen a litván? Ezt még tömörebben foglalja össze: „A litvánoknak csak múltjuk volt.” Feltűnhet, hogy mind a lett, mind a litván nép „régmúltjának” történetét a jelenkorig vezeti a könyv. „A baltiak esetében... a régiség, amelyben mintegy egybecsúszott őskor, ókor és középkor, egyesül az újkorhoz kapcsolódik.” Önmagáért beszél az a tény, hogy a litvánok csak 1387-ben csatlakoztak a kereszténységhez, addig pogányok voltak. A dinasztiaalapító Jogaila (Jagelló) nagyfejedelem hajtotta népét keresztvív alá, miután feleségül vette Nagy Lajos magyar király lányát, Hedviget (Jadwigát). Egy személyes hangú lábjegyzetében Bojtár megvallja, hogy éppen ez a jelenbe nyúló balti ősmúlt, a „lét és nemlét közötti” illékony állapot az, ami különleges értéket jelent számára.

Ezt az értéket legkézzelfoghatóbban talán a balti mitológia hordozza. De vajon rendelkezünk-e torzításmentes ismeretekkel erről az igencsak problematikus tudatformáról? A balti mitológiai rendszerekről szólnak a könyv rendkívül kritikus hangú zárófejezetei. Láthattuk, milyen elszántan bírálja a szerző az őstörténelmi részekben a régészet megalapozatlan csúsztatásait. A mitológiai fejezetek hasonló erélytel szedik ízekre a Dumézil-követő neokomparatista mitoszkatatók és folkloristák téveszméit, akik általában a folklor önkényes interpretációja révén rekonstruálják a balti népek ősi hitvilágát. Mindmáig „ez a fő vitakérdés: a baltiak folklorja és mitológiája csak lejegyzési koráról mond valami érvényeset, vagy régebről is, és ami ebből fakad, hogy csupán lejegyzési korának dokumentuma vagy régebbi időknek is”? – teszi fel a kérdést Bojtár, s ezúttal még a szokásosnál is szigorúbb szkepszissel rostálja át a szakirodalmat. Olykor mintha azt is kétségbe vonná, hogy a folklor alkotásainak egyáltalán volnának a lejegyzés korát megelőző időkből származó történelmi rétegei; s ha ezt még meg is engedné, az iránt komoly kétségei vannak, hogy ezek a rétegek tudományos módszerekkel elkülöníthetők lennének. Pedig az efféle törekvések nem teljesen reménytelenek. Az elfogulatlan szövegkritika olykor meglepő eredményeket produkálhat. Bojtár is idéz egy olyan folklor-elemzést, amely a lett és litván népdalokban szereplő pénznemek alapján vállalkozik keletkezésük korának meghatározására. A tör-

téneti szövegrétegek tehát belső érvek alapján is szétfejtethők – elég talán itt Julius Wellhausen klasszikus biblikritikai módszerére utalnunk. Persze sohasem lehetünk eléggé óvatosak.

A hihetetlenül művelt s filológiailag szinte kikezdhetetlen konstrukciókat alkotó neokomparatistákat (V. Toporov a legtöbbet idézett szerző) a múlt századi pozitívista tudományosság örököseiként ábrázolja Bojtár. Olyan tekintélyt parancsoló tudósok ők, akikkel szemben minden kritika illetéktelennek tűnhet, mégsem csillapul az a bizonyíthatatlan érzés, hogy az „egésszel valami nem stimmel”. A pozitívista és neokomparatista elemzések végtelen gazdagságával szemben a hiteles források igen kevés információt őriztek meg a pogány baltiak hitvilágáról – igaz, hogy ez a kevés még mindig többnek tűnik, mint amit a pogány magyarok ősvallásáról tudunk.

A balti folklórt az ősmúltra rávetítő mitológiai kutatók bírálata különösen bántónak tűnhet. Hiszen ők e nehéz sorsú kis nemzetek „saját tudatát” a szovjet rendszer üldözései ellenére is ápolták, erősítették. Bojtár nem habozik ezeket a kísérleteket „*nacionalista fallacy*”-ként megbélyegezni – jóllehet ez egyben önbírálat is. Az orosz nemzetiségüket litvánra váltó Toporovék ugyanis a balti népek felemelkedéséért elkötelezetten küzdő strukturalisták. Bojtár egyébként egykori önmagát is nemzeti érzelmű strukturalistának látja.

A neokomparatisták lenyűgöző, ám megalapozatlan következtetéseinek mintapéldájaként említi Bojtár Toporovnak azt az elemzését, mely a IX. századi balti ősmúlthól ismeretes temetkezési sportjátékokat, a halott vagyonáért folytatott lovasversenyeket a görög olimpiai játékok öttusájához hasonlítja. Túlzott merészség ez? Talán igen. Ám a következő oldalon maga Bojtár is elismeri, hogy a „*források gyér száma miatt is kényszerül a régiségkutató polihisztorokra, meg arra is, hogy megbecsülje azt a keveset, amit az ég adott: kénytelen minden szóból, minden betűből magyarázatot kifacsarni*”. A szerző, lévén maga is polihisztor, pontosan így cselekszik. „*Ami elfed, az egyúttal fel is fed*” – hangsúlyozza, amikor a klasszikus szöveg- és formakritika módszereivel megalkotja a balti hitvilág – számára leginkább elfogadható – rendszerét.

Ehhez azonban nemcsak a modern *fallacyk* tévútjait kellett elkerülnie, hanem ki kellett igazítania a balti ősvallásról szóló történeti források torzításait is. Bojtár Endre különösen S. Grunau XVI. századi dominikánus szerzetes fantáziadús porosz krónikájára haragszik, mely valóság és koholmány kusza keverékeként „*a szépíró és tudós híu magamutatósi vágyától*” vezérelve megalkotta a sohasem létezett „*balti pantheon*”. Ez az ál-oporosz hagyomány később kiirathatatlanul beledöntött a balti népek krónikairódmájába, és nemzeti hagyományuk szerves részévé lett. Talán érdemes itt megjegyezni, hogy lengyel krónikákat tanulmányozva ezt a tradíciót ismerte meg és dolgozta fel Szepsi Csombor Márton magyar útleír is – kis túlzással őt nevezhetnénk a baltisztika első magyar művelőjének – 1620-ban megjelent *EUROPICA VARIETAS* című könyvében, mely utazási irodalmunk klasszikusának számít. A Baltikumban (a Lengyel Királysághoz tartozó Nyugat-Poroszországban) utazgató Szepsi Csombor is beszámol a „prussiaiak” kultuszairól, Crue isten főpapjáról, Percuno, Paterimpo és Patello nevű bálványisteneiről, akik egy nagy cserfában lakoztak: „*Az fának ürességében az ő bálványoknak képében lakozik vala az ördög, mely fa sem tálben, sem nyárban levelét el nem hullatta.*” Beszél Szepsi Csombor a balti ősvallás legismertebb eleméről, a kígyókultuszról, valamint a poroszok „*apró isteneiről*”, Wurshajtóról, Svajbrathóról és Gurrhóról is.

Nos, az *interpretatio classica* vagy *interpretatio romana* alapján álló politeista hagyomány Bojtár kutatásai szerint, lényegét tekintve torz, hamis. A balti istenvilágot az olimposzi pantheonhoz hasonlóvá alakító-teremtő „valóságidegen” és többnyire alig leplezetten politikai célzatú törekvéseket kifejezett ellenszenvvel fogadja Bojtár. A baltiak valójában még akkor sem jutottak el a vallásosságnak erre a fokára, amikor a középkor kései szakaszában találkoztak és összeütközésbe kerültek a kereszténységgel. A balti hitrendszer „legkifejlettebb” formája – ha egyáltalán lehet fejlődésről beszélni a vallás vonatkozásában – a politeizmusnál fejletlenebb, de az animizmusnál fejlettebb ún. prototeizmus volt, vagyis a fizikai égboltba vetett hit. Ennek megfelelően mindössze két hiteles balti isten név említhető: a fényes égboltot jelölő *Deivas*

(ez a név a keresztény isten megjelölésére szolgált) és a borús, mennydörgős eget megszemélyesítő *Perkunas* (az egyetlen pogány balti isten).

A pogány baltiak lényegében a kereszténység felvételeig a természetvallás eredeti képzetkörében, a mágián, valamint a természeti tárgyak (például kigyók, fák, berkek, kövek vagy az örökké égő tűz) átlekésítésén és kultuszán alapuló ún. polidoxia világában éltek. A keresztény térítőik szemében mindez „babonáságot, bálványimádást, fetisizmust, mágiát-bűbájosságot..., vallásilag elítélendő, hamis más-ként gondolkodást jelentett”. A „bűnös” balti polidoxiát leleplező-megbélyegző mentalitás megnyilatkozásait Bojtár az *interpretatio christiana* fogalomkörébe vonja. Ez iránt a középkori *fallacy* iránt sokkal megengedőbb, mint az *interpretatio romana* iránt: „magam a modern neomitológusokat is az *interpretatio romana* kései alkalmazóinak tartom, akikkel szemben a történeti szemléletmód képviselői joggal támaszkodnak inkább az *interpretatio christiana* hagyományára”.

A balti pantheon fellengzős képzetei helyére tehát ebben a könyvben a szerény, ám hiteles természetvallás kerül. Z. Ivinskis szép szavaival szólva a természetet és magát az ember életét is „a dologi istenségeknek a megszámlálhatatlan sokasága szőtte át meg át, amelyeknek ugyanúgy nem volt személyes léte, mint ahogy tulajdonneve sem volt”. Az éjszaka és nappal határán, írásbeliségtől alig érintett elzártágban élő kis északi népek természetes tudatformája a folklór: az írott kultúra is vissza-vissza-fordul a megfoghatatlan és valószerűtlen szájhagyományozó tradícióba. A balti polidoxiáról írt – egyébiránt teljesen „objektív” – fejtegetésekben a szerző általános érvennyel fogalmazza meg a baltiakra vonatkozó „szubjektív” mondandójának lényegét: Egy szinte aranykori állapotban létező, megváltatlan, „néma természeti tüneményként” élő, valószerűtlen népek kínál történelmet. Ez a történelem Bojtár számára is tartogat valamit: a felfedezés, a megértés és a kíváncsiság öröme: „a szabadság terét”.

Ács Pál

NYELVÉSZETTÖRTÉNETEK

H. Tóth Imre: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak* Savaria University Press, Szombathely, 1996. 211 oldal, 500 Ft

Máté Jakab: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 216 oldal, 1148 Ft

Máté Jakab: *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 359 oldal, 2053 Ft

Robert Henry Robins: *A nyelvészet rövid története* Fordította Siptár Péter Osiris Kiadó-Tinta Kiadó, 1999. 294 oldal, 1680 Ft

A közelmúltig magyar nyelven nem volt átfogó nyelvészettörténet, aki magyarul próbált tájékozódni, legfeljebb résztanulmányokra (például Szemerényi, 1992), illetve gondosan annotált szöveggyűjteményekre (Telegydi, szerk., 1968, Havas, szerk., 1977) támaszkodhatott. Idegen nyelven viszonylag könnyen elérhető források voltak a keletnémet kiadványok (Amirova et al., 1980, Helbig, 1973), s a nagy világnyelvek mellett többek között románul is évtizedek óta van átfogó nyelvészettörténet (Graur & Wald, 1977). Az 1990-es évek végén viszont megmagyarázhatatlan bőséggel jelentek meg magyarul nyelvtudomány-történetek. H. Tóth Imre e tudomány történetét a görögöktől Saussure-ig, illetve a XX. század elejéig tekinti át, Máté Jakab egy-egy kötetet szentelt a XIX. és XX. századi nyelvészethez, R. H. Robins könyve (1967) naprakészre átdolgozott változatának magyar fordítása pedig szintén a görögöktől és indiaiaktól, de napjainkig tekinti át a nyelvtudomány fejlődését, s függetlenül Cser Andrásról rövid magyar nyelvészettörténetet is tartalmaz (266–286.).

A nyelvtudomány-történet legalábbis az 1980-as évektől önálló szaktudományi ágazatnak számít (Terts, 1981), s a tudománytörténeti munkák szerzői episztemológiai hozzáállásuk szerint is különböznek. A négy kötet három (Cser Andrással négy) szerzőjének kö-